

1920 թ. ՕԳՈՍՏՈՍԻ 10-Ի ՀԱՅ-ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՀԱՄԱՁԱՅՆԱԳՐԻ
ԳՆԱՀԱՏԱԿԱՆ ՀԱՅ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՁ

Բանալի բառեր – հայ-ռուսական համաձայնագիր, բանակցություն, ՀՀ կառավարություն, խորհրդային կառավարություն, դաշնակիցներ, խորհրդայնացում, պատմագրություն, աշխատություն

1920 թ. օգոստոսի 10-ի հայ-ռուսական համաձայնագրին հայ պատմագրության մեջ բավականին անդրադարձ եղել է: Հատկապես հետխորհրդային շրջանում հրատարակվեցին աշխատություններ, որոնց հեղինակները այն հանգամանորեն լուսաբանել և գնահատել են: Այդուհանդերձ, համաձայնագրի բնույթի վերաբերյալ միասնական կարծիք չկա. դրան առնչվող մի շարք հարցեր տարբեր կերպ են մեկնաբանվել: Ուստի ցանկանում ենք ներկայացնել և վերլուծել հայ պատմագրության մեջ առկա հակասական տեսակետները և փորձել հասկանալ, թե ինչու այդ համաձայնագիրը դժգոհություն առաջացրեց կողմերի միջև, և ով այն խախտեց: Ինչու էին համաձայնագրից դժգոհ հատկապես Անտանտի տերությունները: Վերջապես՝ ինչ վիճակում էր Հայաստանի խորհրդայնացման հարցը 1920 թ. օգոստոսին:

1920 թ. Մոսկվայում ընթացող հայ-ռուսական բանակցությունները, որնէ արդյունքի չհանգեցրեց, ընդհատվում են: Այդ մասին դեռևս հունիսի 29-ին Չիչերինը հեռագրել էր Հայաստանի կառավարությանը՝ հայտնելով, որ Լեզրանը նշանակվել է ՀՀ-ում Խորհրդային Ռուսաստանի լիազոր ներկայացուցիչ, որի խնդիրն էր Խորհրդային Ռուսաստանի և ՀՀ-ի միջև բարիդրացիական հարաբերություններ հաստատել, բոլոր վիճելի հարցերը կարգավորել, հակամարտությունները հարթել և երկու հանրապետությունների միջև վերջնական խաղաղություն ամրապնդել¹: Մակայն ՀՀ կառավարությունը սկզբնական շրջանում չի համաձայնվում ընդունել Լեզրանին որպես դեսպան, որովհետև հայկական պատվիրակությունը դեռևս գտնվում էր Մոսկվայում, իսկ միննույն խնդրի շուրջ տարբեր բանակցություններ վարելը կլինեք անմտություն²:

Հուլիսի 20-ին Օհանջանյանը Տ. Բեկզադյանին հղած գրությունում նշում էր. «Լեզրանին ոչ մի դեպքում մենք չենք ընդունելու իբրև դեսպան, որով-

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1., գ. 581, թ. 117:

² «Յառաջ», 27 հուլիսի 1920:

հետև պայմանագիրը ստորագրված չէ և ինչպես երևում է Մոսկվայում դիտմամբ քաջքշում են բանակցությունները մեզ հետ: Շատ-շատ նրան կարող ենք ընդունել իբրև դեկագցիայի նախագահ՝ շատ փոքրաթիվ շտատով՝ 4-5 հոգի, այդ էլ այն դեպքում, եթե վերջնականապես գլուխ չգա Մոսկվայի բանակցությունները և Շանթը իր ընկերներով վերադառնա Երևան»¹:

ՀՀ կառավարությունը միայն հուլիսի 26-ին խորհրդային կառավարությանը հայտնեց, որ չի առարկում բանակցությունները Մոսկվայից Հայաստան տեղափոխելուն: Միաժամանակ համաձայնվեց ետ կանչել Շանթի պատվիրակությանը՝ պայմանով, որ մինչև նրա Երևան ժամանելը Թիֆլիսում նախնական բանակցություններ վարվեն մեկ այլ պատվիրակության հետ:

Այդ կապակցությամբ Հ. Օհանջանյանը հուլիսի 27-ին հեռագրում է Շանթին. «Ընդառաջ գնալով Խորհրդային կառավարության ցանկությանը, կառավարությունը համաձայնել է Խորհրդային Ռուսաստանի հետ բարեկամական փոխհարաբերություններ հաստատելու, պայմանագրի կնքման բանակցությունները Մոսկվայից փոխադրել Հայաստան: Բանակցությունների շարունակումը Հայաստանում՝ Լեզրանի կողմից ղեկավարվող պատվիրակության հետ, կառավարությունը դնում է Ձեր և Ձեր կողմից ղեկավարվող պատվիրակության մյուս անդամների վրա: Այդ պատճառով, խնդրում եմ Ձեզ և պատվիրակության անդամներին շտապ մեկնել Երևան»²:

ՀՀ կառավարության համաձայնությունը ստանալուց հետո արդեն Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությունը հուլիսի 28-ին Բ. Լեզրանին պաշտոնապես նշանակում է Հայաստանում Արտակարգ լիազոր ներկայացուցիչ՝ զինադադարի և խաղաղության դաշնագիր ստորագրելու համար³: Բանակցությունները սկսվեցին Թիֆլիսում 1920 թ. օգոստոսի 6-ին: ՀՀ կառավարությունը հրահանգել էր նախարարներ Ա. Ջամալյանին և Ա. Բաբայանին բանակցել Լեզրանի հետ ռազմական գործողությունները դադարեցնելու համար⁴: Հայ-ռուսական համաձայնագիրը ստորագրվեց օգոստոսի 10-ին:

Խորհրդահայ պատմաբան Ա. Մնացականյանը օգոստոսի 10-ի համաձայնագիրը համարում է դրական քայլ Խորհրդային Ռուսաստանի և ՀՀ-ի միջև հարաբերություններ հաստատելու ուղղությամբ⁵: Մ. Արզումանյանը օգոստոսի 10-ի համաձայնագիրը գնահատում է իբրև «որոշակի տեղաշարժ

---

¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 440, թ. 31:

² **Սարգսյան Ե.**, Լեզրանի միսիան // «Բանբեր Հայաստանի արխիվների» (այսուհետև՝ «ԲՀԱ»), 1967, թիվ 3, էջ 44:

³ Նույն տեղում, էջ 32:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 607, թ. 28:

⁵ Տե՛ս **Մնացականյան Ա.**, Հայ ժողովրդի ազատագրումը և վերածնունդը, Երևան, 1970, էջ 81:

դեպի առաջ», իսկ դաշնակցական կառավարության քաղաքականությունը համարում երկդիմի՝ նշելով նրա հակվածությունը դեպի Արևմուտք, քանի որ նույն օրը կնքվել էր նաև Սևրի պայմանագիրը: «Դրանով իսկ դաշնակցական կառավարությունը ոտնահարում էր իր իսկ ստորագրած համաձայնագիրը Սովետական Ռուսաստանի հետ,– գրում է նա,– և բոլոր հույսերը կապում եվրոպական տերությունների հետ»¹: Բ. Խուդավերդյանը օգոստոսի 10-ի համաձայնագիրը համարում է «զինադադարի համաձայնագիր», որը, ըստ նրա, տոգորված էր բարյացակամությամբ և լի էր հոգատարությամբ հայ ժողովուրդի և ՀՀ-ի հանդեպ²: Այս խոսքերը, անշուշտ, տեղին կլինեին, եթե այդ համաձայնագրի կետերը չխախտվեին: Անդրադառնալով համաձայնագրի պատմական նշանակությանը՝ հեղինակը նշում է, որ դա առաջին հերթին դարձավ հայ-ռուսական պետական փոխհարաբերությունների հիմքը: «Համաձայնագրով առաջին փորձը կատարվեց Հայաստանը Անտանտի ճիրաններից խլելու և Խորհրդային Ռուսաստանին բարեկամ պետություն դարձնելու գործում»³,– այսպիսին է նրա եզրահանգումը:

Ակադեմիկոս Հ. Միմոնյանը նշում է, որ սույն համաձայնագրի ստորագրման օրը Ա. Ահարոնյանը Սևրում իր ստորագրությունը դրեց նույնանուն մեկ այլ պայմանագրի տակ՝ դրանով իսկ մի նոր օղակով իրեն կապելով արևմտյան տերությունների իմպերիալիստական քաղաքականությանը, սակայն խորհրդային կառավարությունը, ի գիտություն ընդունելով դաշնակցական կառավարության թշնամական նոր քայլը, շարունակում էր անդուլ ջանքեր գործադրել հայ ժողովրդի գլխին կախված վտանգը հեռացնելու համար⁴:

Ակադեմիկոս Գ. Գալոյանը, խորհրդային տարիներին հրատարակած իր աշխատություններից մեկում անդրադառնալով օգոստոսի 10-ի համաձայնագրին, մերժում է բուրժուական պատմագրության մեջ տեղ գտած այն տեսակետը, որ Խորհրդային Ռուսաստանն օգոստոսի 10-ի համաձայնագիրը դիտել է իբրև «թղթի կտոր»: Դա հիմնավորելու համար նա մեջբերում է Գ. Չիչերինի գրությունը ուղղված Ս. Տեր-Գաբրիելյանին, որում մասնավորապես նշված էր. «Օգոստոսի 10-ի պայմանագիրը անհրաժեշտ է պահպանել անհետաձգելիորեն: Հայաստանի հետ հարաբերությունների ոչ մի խզում և ռազմական բարդություն չի թույլատրվում: Դա կառավարության տեսակետն է, որը ամուր և վճռական կերպով պաշտպանվում է պարտիայի կենտկոմի կողմից»: Սակայն հետագա իրադարձությունները ցույց տվեցին, որ առաջինը հենց Ռուսաստանը խախտեց իր ստորագրած համաձայ-

¹ Արզումանյան Մ., Արևալիքից վերածնունդ, Երևան, 1973, էջ 320:

² Տե՛ս Խուդավերդյան Բ., Ձանգեգուր (1917-1921), Երևան, 1988, էջ 91:

³ Նույն տեղում, էջ 93:

⁴ Տե՛ս Միմոնյան Հ., Թուրք ազգային բուրժուազիայի գաղափարաբանությունը և քաղաքականությունը, Երևան, 1986, էջ 509:

նագիրը: Ինչ վերաբերում է դաշնակցական կառավարությանը, ապա հեղինակը գտնում է, որ վերջինս արհամարհում էր այս համաձայնագիրը, սահմանային առճակատումներ հրահրում և կեղծ լուրեր տարածում խորհրդային գորքերի հարձակման մասին: Գ. Գալոյանի կարծիքով՝ այս ամենը արվում էր խորհրդային գորքերի դեմ «դաշնակցական բանդաների» գործողություններն արդարացնելու նպատակով¹:

Հետխորհրդային պատմագրության մեջ ևս օգոստոսի 10-ի համաձայնագրի շուրջ տեղ են գտել տարբեր կարծիքներ: ՀՀ ԳԱԱ թղթկից անդամ Ա. Սիմոնյանը օգոստոսի 10-ի համաձայնագիրը համարում է խորհրդային կողմի դիվանագիտական հաջողություններից մեկը, քանի որ «վիճելի» տարածքների հարցը արևմտյան տերությունների դիվանագիտության ոլորտից հանվեց և ընդգրկվեց բոլշևիկյան Ռուսաստանի և Խորհրդային Ադրբեջանի քաղաքական ու դիվանագիտական հարաբերությունների ոլորտ²: Այնուհետև նա նշում է, որ համաձայնագիրը ուժի մեջ մտնելուց անմիջապես հետո Հայաստանի զինվորական նախարարը հեռագրել է Դարալագյազում գտնվող Դրոյին և հանձնարարել հայտնել Ղափանի գորքերի հրամանատար Գ. Նժդեհին թողնել Ջանգեզուրը և առանց դիմադրության անցնել հանրապետության տարածք: Վերջինս, սակայն, հայտարարել է, որ չի ենթարկվելու կառավարության հրամանին, մնալու է Կապարգողթում և շարունակելու է կռիվը: Սրանից ելնելով՝ հեղինակը գրում է. «Եթե Նժդեհը կտրականապես մերժում էր ենթարկվել օգոստոսի 10-ի զինադադար-համաձայնագրից բխող ՀՀ զինվորական նախարարի հրամանին և վճռել էր շարունակել կռիվը Կարմիր բանակի ու ադրբեջանական ուժերի դեմ, ապա նա ելնում էր միայն ու միայն Հայաստանի ու հայ ժողովրդի շահերից: Նժդեհը ուրիշ կերպ չէր կարող վարվել»³:

Հ. Հարությունյանը նշում է, որ Ջանգեզուրում առաջ շարժվելու Կարմիր բանակի նորանոր փորձերի ձախողումը արագացրեց ՀՀ կառավարության և Խորհրդային Ռուսաստանի միջև օգոստոսի 10-ի համաձայնագրի ստորագրումը: Նա գտնում է, որ հայ-ռուսական համաձայնագիրը պարտադրվել էր ՀՀ կառավարությանը, ուստի այն վավերացրեց արդեն իսկ կատարված փաստը: «Լեռնային Ղարաբաղը և Ջանգեզուրի գավառը մինչև համաձայնագրի ստորագրելն արդեն օկուպացվել էին խորհրդային գորքերի կողմից: Ինչ վերաբերում է Նախիջևանի շրջանին, ապա նա ևս նույն բախտին էր արժանացել ավելի վաղ՝ 1920 թ. հուլիսի 28-ին»⁴,– գրում է Հ. Հարությունյանը:

Է. Ջոհրաբյանը այս համաձայնագիրը ՀՀ-ի համար դիվանագիտական

---

¹ Տե՛ս **Գալոյան Գ.**, Անդրկովկասում սոցիալիստական ռեյուցիայի և կոմունիստական շինարարության պատմության կեղծարարության դեմ, Երևան, 1961, էջ 234-235:

² Տե՛ս **Սիմոնյան Ա.**, Ջանգեզուրի գոյամարտը 1920-1921 թթ., Երևան, 2000, էջ 158-159:

³ Նույն տեղում, էջ 161:

⁴ **Հարությունյան Հ.**, Լեռնային Ղարաբաղը 1918-1921 թթ., Երևան, 1996, էջ 268:

հաջողություն չի համարում, որովհետև այն չի գոհացրել ո՛չ Հայաստանին, ո՛չ Ռուսաստանին ու նրա դաշնակիցներին (Ադրբեջան, Թուրքիա) և ո՛չ Հայաստանի դաշնակիցներին (Անգլիա, Ֆրանսիա): Ըստ հեղինակի՝ համաձայնագրից Հայաստանի դժգոհության պատճառը հայ-ադրբեջանական վիճելի բոլոր տարածքները Ադրբեջանի դաշնակից Ռուսաստանի կողմից ռազմակալումն էր: Իսկ ինչ վերաբերում էր Ռուսաստանին, ապա նրա կեցվածքը պայմանավորված էր դաշնակից Ադրբեջանի և Թուրքիայի դժգոհությամբ, որոնք ոչ միայն պահանջում էին վիճելի տարածքների կցումն Ադրբեջանին, այլև դեմ էին, որ Շահթախթի կայարանը և մինչև Ջուլֆա երկաթգծի շահագործման իրավունքը տրվեն Հայաստանին: Հենց սրանով է հեղինակը բացատրում համաձայնագրի ստորագրումից հետո Շահթախթը գրավելու ուղղությամբ կարմիր բանակի գործառնական գրոհները¹: Իսկ ինչ վերաբերում է օգոստոսի 10-ի համաձայնագրից դժգոհ մնացած Հայաստանի «դաշնակիցներին», ապա հեղինակը կարծում է, որ Հայաստանը նրանց հետաքրքրում էր միայն որպես հակառուսական ճակատ և ոչ ավելին²:

Ակադեմիկոս Լ. Խուրշուդյանը, անդրադառնալով օգոստոսի 10-ի համաձայնագրին, հետևյալն է գրում. «ՀՀ-ն հայտնվեց աքցանի մեջ: Մի կողմից առաջ էր շարժվում ռուսական բանակը, մյուս կողմից՝ թուրքականը: Այդ տարածքները կամ պետք է գրավեին ռուսները կամ թուրքերը կամ էլ կիսեին իրար միջև: Դիմադրել միաժամանակ և Ռուսաստանին, և Թուրքիային՝ Հայաստանը չէր կարող: Ահա այդպիսի անելանելի պայմաններում ՀՀ կառավարությունը գնաց այդ տարածքները ժամանակավորապես Ռուսաստանին հանձնելու ճանապարհով: Ռուսաստանից դեռ ինչ-որ չափով հույս կար հետստանալու այդ տարածքները, ինչը լիովին բացառվում էր դրանք Թուրքիայի կողմից զավթելու դեպքում: Հակահայկական խումբը վարում էր նուրբ, ճկուն և խորամանկ քաղաքականություն»³:

Սույն համաձայնագիրը նա համարում է Ռուսաստան-Թուրքիա մրցակցության առաջին փուլում Ռուսաստանի հաղթանակ, քանի որ այն ժամանակավորապես ռազմակալեց Լեռնային Ղարաբաղը, Ջանգեզուրը և Նախիջևանը: Հեղինակը գտնում է, որ այն ՀՀ արտաքին քաղաքականության լուրջ անհաջողությունն էր, սակայն նաև դրական էր այնքանով, որ այդ տարածքները գրավեց Ռուսաստանը, այլ ոչ թե Թուրքիան կամ Ադրբեջանը, և դա հույս էր ներշնչում, որ դրանք Հայաստանի համար դեռևս վերջնականապես կորսված չեն⁴:

Ա. Ներսիսյանի կարծիքով՝ օգոստոսի 10-ին՝ Սևրի պայմանագրի

¹ Տե՛ս **Զոհրաբյան Է.**, 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմը և տերությունները, Երևան, 1997, էջ 129-130:

² Տե՛ս **Զոհրաբյան Է.**, Նախիջևանյան հիմնահարցը (1920-1921), Երևան, 2010, էջ 148:

³ **Խուրշուդյան Լ.**, Հայաստանի բաժանումը 1920 թվականին, Երևան, 2002, էջ 101:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 103-104:

ստորագրման օրը, Թիֆլիսում վավերացված այս համաձայնագիրը ինքնին կասկածելի էր դարձնում այն, քանզի նախատեսում էր ռուսական զորքերի կողմից այն տարածքների գրավում, որոնք արդեն ՀՀ-ի մասն էին կազմում: Հեղինակը նշում է, որ ՀՀ ղեկավարները ամեն կերպ ձգտում էին Ռուսաստանի հետ լեզու գտնել՝ անկախությունը պահպանելու և նոր ողբերգությունները կանխելու նպատակով: «Բայց թե՛ այս, թե՛ հետագա բանակցությունները ցույց տվեցին, որ ռուսական կողմը եղավ դավադիր և երկդիմի՝ երկու ճակատով կռվելու փաստի առջև կանգնեցնելով Հայաստանի մանուկ հանրապետությանը»¹, – գրում է նա:

Կ. Սարդարյանը և Գ. Գալոյանը կարծում են, որ ամեննին պատահական զուգադիպություն չէր, որ խորհրդային պատվիրակությունը օգոստոսի 10-ին՝ Սևրի պայմանագրի ստորագրման օրը, նաև Թիֆլիսում ստորագրեց հայ-ռուսական համաձայնագիրը: Կ. Սարդարյանը նշում է, որ մինչև դրա ստորագրումը, որով վիճելի տարածքները պետք է գրավեին խորհրդային զորքերը, արդեն իսկ գրավված էին: «Պարզապես այդ ընթացքը ձգվեց երկու ամիս և պայմանագրային ձևակերպում ստացավ միայն այն օրը, երբ Սևրում ստորագրվեց «Թուրքիայի մահալճիոն արձանագրող» Սևրի պայմանագիրը»², – իրավացիորեն գրում է հեղինակը: Լեզրանը, Չիչերինը և Կարախանը մեծագույն ջանքեր էին գործադրում, որպեսզի վիճելի տարածքները զբաղեցնեն Կարմիր բանակի զորամասերը՝ այդ կերպ փորձելով ժամանակ շահել Ադրբեջանի նվաճողական ձգտումները մեղմելու համար:

Գ. Գալոյանի կարծիքով՝ Թիֆլիսի հայ-ռուսական համաձայնագիրը ստորագրվեց Սևրի պայմանագրի վավերացման օրը, որովհետև Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությունը չէր ցանկանում վերջնականապես կորցնել Հայաստանը³:

Կ. Խաչատրյանը նշում է, որ Թիֆլիսում ստորագրված հայ-ռուսական համաձայնագիրը Խորհրդային Ռուսաստանը դիտում էր որպես հակաքայլ նույն օրը Սևրում ստորագրված հաշտության պայմանագրի, իսկ ինչ վերաբերում էր ՀՀ կառավարությանը, ապա, հեղինակի փաստմամբ, ՀՀ իշխանությունները այն համարում էին «ժամանակավոր» և մեծ նշանակություն չէին տալիս դրան⁴: «Այս ժամանակաշրջանում Հայաստանի իշխանությունները իրենց արտաքին քաղաքական բոլոր նպատակները կապում էին Սևրի պայմանագրի հետ, համոզված էին, որ եվրոպական հզոր պետությունների

---

¹ Ներսիսյան Ա., Ռուբեն, Երևան, 2007, էջ 335:

² Սարդարյան Կ., Հայ-վրացական հարաբերությունները 1918-1921 թթ., Երևան, 2002, էջ 132:

³ Տե՛ս Գալոյան Գ., Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1923 թթ., Երևան, 1999, էջ 256:

⁴ Տե՛ս Խաչատրյան Կ., Հայ-ռուսական հարաբերությունները 1920-1922 թթ., Երևան, 2007, էջ 23:

ջանքերով այն անպայման իրականանալու էր: Եվ դա բնական ու հասկանալի է. չէ՞ որ Սևրի պայմանագիրն ավելի «ծանրակշիռ» էր, քան հայ-ռուսական համաձայնագիրը»¹, – գրում է հեղինակը:

Սփյուռքահայ որոշ հեղինակներ նույնպես անդրադարձել են օգոստոսի 10-ի համաձայնագրին՝ այն համարելով հաշտության ժամանակավոր փաստաթուղթ²: Դրանով Խորհրդային Ռուսաստանի ուժերը «գրավման տակ էին պահելու Ղարաբաղի, Ջանգեզուրի, Նախիջևանի շրջանները և Ղազախի գավառի մասը»³, մինչդեռ օգոստոսի 6-ից 9-ը ռուսական 11-րդ բանակն արդեն ռազմակալել էր Ղարաբաղը, Ջանգեզուրը, Նախիջևանը, դեռ ավելին՝ ռուսները անգամ թույլ էին տվել թուրքական ուժերին մտնել Նախիջևան և քեմալա-բոլշևիկյան միացյալ ուժերը գրավել էին այդ տարածաշրջանը⁴: Ահա նման պայմաններում է ստորագրվում Թիֆլիսի համաձայնագիրը: Կարծում ենք՝ չեն սխալվում սփյուռքահայ հեղինակները, երբ այն անվանում են հաշտության համաձայնագիր, քանի որ վիճելի տարածքներում փաստացիորեն չհայտարարված պատերազմ էր ընթանում: Այս առիթով ՀՀ վարչապետ Հ. Օհանջանյանը խորհրդարանի նոյեմբերի 1-ի նիստում իր ելույթում հաղես է եկել հետևյալ հայտարարությամբ. «Օգոստոսի սկզբներին Խորհրդային Ռուսաստանի և Ադրբեջանի միացյալ զորքերը սկսեցին հարձակումներ կատարել մեր հյուսիսային և արևելյան սահմաններին. մի շարք կռիվներից հետո հարկադրված եղանք օգոստոսի 10-ին կնքել զինադադար, որով Հայաստանի երեք մասերը՝ Ղարաբաղը, Ջանգեզուրը և Նախիջևանը հայտարարվեցին չեզոք գոտի, մինչև նրա բախտի վերջնական լուծումը»⁵:

Հայկական պատվիրակության անդամ Հ. Տերտերյանը իր հուշերում գրում է. «Պատվիրակության անդամներս շժմել էինք, թե ինչպես Հայաստանի կառավարութիւնը, որ չէր համաձայնում մի ամիս առաջ Մոսկուայում շատ ավելի նպաստաւոր պայմաններով մեզ առաջարկուած համաձայնագիրը ստորագրել եւ առաջարկում էր նոր պահանջ ներկայացնել դաշտային Ղարաբաղի մասին, օգոստոսի 10-ին համաձայնուել էր ստորագրելու այդ խայտառակ համաձայնագիրը»⁶: Հ. Տերտերյանը այսպիսի զարմացական տեսակետ է հայտնում հավանաբար այն պատճառով, որ տեղյակ չէր արդեն իսկ վիճելի համարվող տարածքներում կատարվող ռազմական բախումների մասին:

¹ Նույն տեղում, էջ 24:

² Տե՛ս **Վրացյան Մ.**, Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1993, էջ 484, **Լազեան Գ.**, Հայաստան եւ Հայ դատը (Հայ և ռուս յարաբերութիւններու լոյսին տակ), Երևան, 1991, էջ 239, **Տերտերեան Հ.**, Հայաստանի Հանրապետութեան և Խ. Ռուսաստանի բանակցութիւնները. Լ. Շանթի պատվիրակութիւնը // «Հայրենիք», 1954, թիւ 2, էջ 26:

³ **Լազյան Գ.**, նշվ. աշխ., էջ 239:

⁴ Տե՛ս **Սահակյան Տ.**, Ցավալի պայմանագրեր, Երևան, 2007, էջ 319:

⁵ «Յառաջ», 4 նոյեմբերի 1920, «Ժողովուրդ», 3 նոյեմբերի 1920:

⁶ «Հայրենիք», 1954, թիւ 2, էջ 26:

«Օգոստոսի 10-ին ստորագրուած այդ համաձայնագիրը ապագայ բանակցութիւններու յաջողութեան նկատմամբ որեւէ վստահութիւն չէր ներշնչեր: Հայ պատուիրակներ չէին կրնար համոզուիլ, որ Կարմիր Բանակի զօրամասեր հետագային դիրութեամբ պարպէին Նախիջեւանի եւ Զանգեզուրի շրջանները: Ահա այստեղէն կը սկսէր արդէն հայ եւ ռուս բանակցութեանց ձախողանքն ու պարտութիւնը, որ հետզհետէ լայն ծաւալ պիտի ստանար»¹, – գրում է սփյուռքահայ հեղինակ Թ. Վեհապետյանը: Մեկ այլ սփյուռքահայ հեղինակ՝ Ռ. Փիրումյանը, օգոստոսի 10-ի համաձայնագիրը համարում է հայերի համար նվաստացուցիչ և դրա խախտման մեղավոր է համարում Խորհրդային Ադրբեջանին: Ըստ էության, այդ համաձայնագիրը Խորհրդային Ռուսաստանի և Հայաստանի միջև ստորագրուած առաջին պաշտոնական փաստաթուղթն էր: Հեղինակի խորին համոզմամբ այն մի կողմից նշանակում էր պարտություն և հողերի կորուստ Հայաստանի համար, իսկ մյուս կողմից փաստում էր Հայաստանի Հանրապետության ճանաչումը Ռուսաստանի կողմից²:

Օգոստոսի 10-ի համաձայնագրի վերաբերյալ Ս. Վրացյանը հետևյալն է գրում. «Հուլ. 20-ին, Խալիլ փաշայի ընկերակցությամբ, Լեզրանը հասավ Բաքու և Ազրբեջանի կոմունիստների հետ խորհրդակցելուց հետո անցավ Թիֆլիս, ուր, օգոստոսի սկզբին Նախիջևանում, Զանգեզուրում և Ղազախում տեղի ունեցող հայ-բուլղարական կռիւները դադարեցնելու նպատակով գումարվեց խորհրդածոռով Հայաստանի ներկայացուցիչներ Ա. Զամալյանի ու Ա. Բաբայանի և Լեզրանի միջև և օգոստոսի 10-ին ստորագրվեց հաշտության համաձայնագիր, որով օգոստոսի 10-ին ժամը 12-ից սկսած վերջ էին գտնում պատերազմական գործողությունները Խորհրդային Ռուսաստանի և Հայաստանի միջև: Հայաստանի զորքերը գրավելու էին Շահթախթ-Խոկ-Ազնաբերդ-Սուլթանբեգ և ապա Քիվկիից հյուսիս և Բազարչայից արևելք անցնող գիծը, իսկ Ղազախի շրջանում՝ այն գիծը, որ բռնում էին հուլիսի 30-ին: Խորհրդային Ռուսաստանի զորքերը պիտի գրավէին Ղարաբաղ, Զանգեզուր, Նախիջևան շրջանները: Այդ գրավումով չէր նախորոշվում այդ գավառների վերջնական պատկանելությունը. այդ հարցը պիտի որոշվէր Խորհրդային Ռուսաստանի և Հայաստանի միջև կնքվելիք դաշնագրով: Մինչև այդ դաշնագրի կնքումը Շահթախթ-Զուլֆա երկաթուղին պիտի բանեցվէր Հայաստանի երկաթուղային վարչության կողմից»³: Կարծում ենք՝ այս համաձայնագրով Խորհրդային Ռուսաստանը ժամանակավորապես կանխում էր Թուրքիայի և Ադրբեջանի հարձակումը վիճելի տարածքների ուղղությամբ: Լեզրանը և Զիչերինը հասան այն բանին, որ Ղարաբաղի,

¹ Վեհապետեան Թ., Նոր սերունդը՝ քաղութեան նոխագ, հ. Ա, Պէրոյթ, 1988, էջ 68-69:

² Տե՛ս Փիրումեան Ռ., Հայաստանը ՀՅԴ-Բուլղարիկ յարաբերութիւնների ոլորտում (1917-1921), Երևան, 1997, էջ 233-234:

³ Վրացյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 484-485:

Զանգեզուրի և Նախիջևանի պատկանելիության հարցը մնաց անորոշ մինչև վերջնական պայմանագրի կնքումը:

Միյուռքահայ հեղինակ Ա. Մևանը նշում է, որ Խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցիչ Լեգրանը համաձայնվեց կնքել օգոստոսի 10-ի հայ-ռուսական համաձայնագիրը՝ «սկսելու համար հայ եւ ռուս բանակցութիւններուն, յուսալով ձեռք բերել խաղաղ կերպով այն՝ ինչ պետք պիտի ըլլար ձեռք ձգել կռուով»¹: «Ամէն անոնք, որոնք տեղեակ էին այդ բանակցութիւններուն եւ այն ոգիին, որով կառաջնորդէր Ռուսաստանի ներկայացուցիչը, ոչ մի կասկած չէին տածեր Մոսկուայի սնուցած նպատակներու մասին. բոլոր առաջարկները Հայաստանը կը դնէին խաղաղ, անաղմուկ «կամովին» խորհրդայնացման ճամբուն վրա»², – գրում է նա:

Յավոք, օգոստոսի 10-ի համաձայնագիրը չիրագործվեց, ավելին՝ դրանից դժգոհ մնացին թե՛ Հայաստանը և թե՛ նրա թշնամիներն ու դաշնակիցները: Հայաստանը դժգոհ էր, քանի որ վիճելի տարածքները անցել էին Խորհրդային Ռուսաստանի վերահսկողության ներքո: Ադրբեջանը դարձյալ դժգոհ էր, քանի որ ինքը նույնպես ցանկանում էր զավթել վիճելի տարածքները, իսկ Թուրքիան դժգոհ էր, քանի որ համաձայնագրով Շահթախթ-Ջուլֆա երկաթգծի շահագործման իրավունքը տրվում էր Հայաստանին³: Թուրքիան պատճառաբանում էր, որ դա միակ կետն է, որով ինքը կարող էր Ադրբեջանի տարածքով կապվել Ռուսաստանի հետ և դնում էր Շահթախթը թուրքական գորքերին հանձնելու հարցը: Չիչերինը ևս դժգոհություն էր հայտնել Լեգրանին առ այն, որ Շահթախթը՝ Թուրքիային կապող հատվածը, օգոստոսի 10-ի համաձայնագրով տրվում էր Հայաստանին: Գ. Գալոյանը նշում է, որ Լեգրանը համաձայնագրի այս կետը կենտրոնի հետ չէր համաձայնեցրել⁴: Ուստի կարծում ենք, որ այն ուղղված էր Թուրքիայի դեմ:

Հայաստանի, Ադրբեջանի և Թուրքիայի դժգոհությունը համաձայնագրից կարծես թե տեղին էր և հասկանալի, սակայն բոլորովին անհասկանալի էր, թե ինչից էին դժգոհ Հայաստանի «դաշնակից» Անգլիան և Ֆրանսիան: Ս. Վրացյանը նշում է, որ օգոստոսի 10-ի համաձայնագիրը դժգոհություն առաջացրեց Թիֆլիսի դաշնակից ներկայացուցիչների մոտ: «Անգլիայի ներկայացուցիչ կոմանդոր Լիվքը մեղադրում էր հայերին, որ Հայաստանը երես է դարձնում դաշակիցներից և այլևս չպիտի կարողանա օգտվել նրանց օգնությունից, իսկ Ֆրանսիայի բարձր կոմիսար դը Մարտելը գտնում էր, որ հայերը անցնում են դաշնակիցների թշնամիների բանակը: Դը Մարտելի

---

¹ Արմեն Մևան, Փետրուար 18-ի յեղափոխությունը // «Վեմ», հանդես մշակույթի եւ պատմության, ԺԳ, հունվար-փետրուար, 1936, էջ 89:

² Նույն տեղում:

³ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ. (քաղաքական պատմություն), փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, Երևան, 2000, էջ 248-249:

⁴ Տե՛ս Գալոյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 259:

դժգոհությունը մեծ էր և այն պատճառով, որ Հայաստանի կառավարությունը մերժել էր առնել Ֆրանսիայի վաշխառուական պայմաններով առաջարկած զենքերն ու ռազմամթերքը: Օգոստոսի 31-ին Երևան գնաց կոմ. Լիվքը, ուր ընդունվեց հանդիսավորությամբ, և կառավարության հետ շփվելով ու դրությանը տեղն ու տեղը ծանոթանալով համոզվեց, որ իր կասկածներն անհիմն են: Նույն ժամանակ Լիվքը Հայաստանի կառավարությանը ներկայացրեց տնտեսական պայմանագրի մի նախագիծ՝ Հայաստանի նավահանգիստները և երկաթուղիները Անգլիային հանձնելու իմաստով և առաջարկեց երեք օրվա ընթացքում ստորագրել, սակայն ՀՀ կառավարությունը մերժեց¹: Ս. Վրացյանի այս վկայությունից հստակ ակնհայտ է, որ Հայաստանը հայտնվել էր իսկապես անելանելի իրավիճակում, քանզի դաշնակից պետությունները նրա նկատմամբ անկեղծ չէին: Ավելին, ինչպես երևում է մեջբերումից, Անգլիան, օգտվելով ՀՀ-ի վիճակից, նոր պահանջներ էր ներկայացնում վերջինիս: Կարծում ենք՝ Անգլիան այս քայլով ավելի շատ հակված էր հակադրվելու Ռուսաստանին՝ Հայաստանին տրամադրելով նրա դեմ: Եթե ՀՀ-ն հենց այս ժամանակ հրաժարվեր դաշնակիցներից և նախընտրեր քեմալականների հետ բանակցությունների ուղին, վստահ ենք, որ թուրք-հայկական վերջին պատերազմը տեղի չէր ունենա:

Ա. Սիմոնյանը իրավացիորեն նշում է, որ Հայաստանի «դաշնակից» պետությունները Հայաստանի կառավարության կողմից օգոստոսի 10-ի համաձայնագրի ստորագրումը դիտում էին որպես Անտանտի ուխտին «փոքր դաշնակցի» բացահայտ դավաճանություն: «Հայաստանին ռեալ օգնության ձեռք չմեկնելով և քեմալական զավթիչներից նրան պաշտպանելու միջոցներ չձեռնարկելով, – գրում է հեղինակը, – «դաշնակից» տերությունները միաժամանակ ամեն կերպ խոչընդոտում էին Ռուսաստանի հետ նրա մերձեցմանը: Ահա այդ ընդհանուր քաղաքականությունից ելնելով է, որ նրանք կտրականապես հանդես եկան ՌՍՖՄՀ-ի և ՀՀ-ի միջև կնքված ժամանակավոր համաձայնագրի դեմ»²: Այնուհետև հեղինակը նշում է, որ Անգլիայի և Ֆրանսիայի ներկայացուցիչները երկար զրույցներից և հանգամանալից բացատրություններից հետո համոզվեցին, որ Հայաստանի կառավարությունը հավատարիմ է Անտանտի ուխտին և շարունակում է մնալ հակաբոլշևիկյան դիրքերում³: Հարկ է նշել, որ անգամ այս բացատրություններից հետո թե՛ Անգլիան և թե՛ Ֆրանսիան Հայաստանին օգնություն ցուցաբերելու որևէ խոստում չեն տալիս: Կարելի է ենթադրել, որ Հայաստանը Անտանտի երկրներին հետաքրքրում էր պարզապես որպես հակախորհրդային երկիր, որը չէին ցանկանում կորցնել, հակառակ դեպքում որևէ չնչին օգնություն կցուցաբերեին գոնե հիմնավորելու համար իրենց «դաշնակից» լինելու

¹ Վրացյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 485:

² Սիմոնյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 164:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 165:

հանգամանքը: Թեև հարկ է նշել, որ այս ամենով հանդերձ ՀՀ Բյուրո կառավարությունը չփոխեց իր որդեգրած քաղաքականությունը և շարունակեց հավատարիմ մնալ «դաշնակիցներին»:

«Դաշնակիցների» դժգոհությունների առնչությամբ Լ. Խուրշուդյանը հետևյալն է գրում. «Դաշնակիցների մոտ նման տրամադրություններ առաջ էին եկել այն բանի հետևանքով, որ Հայաստանի կառավարության բանակցությունները բոլշևիկների հետ տարվել էին առանց դաշնակիցների գիտության, և զինադադարի պայմանների մասին նրանք իմացել էին մամուլից: Այդ պատճառով էլ առաջացավ այն սխալ կարծիքը, որ Հայաստանի կառավարությունը փոխում է իր կողմնորոշումը»¹:

Պատմագրության մեջ բուռն քննարկման առարկա է դարձել նաև այն հարցը, թե ով և ինչու խախտեց օգոստոսի 10-ի համաձայնագիրը: Հարկ է նշել, որ այս համաձայնագիրը ստորագրման իսկ պահից դատապարտված էր խախտման, քանի որ դրանից դժգոհ մնացին և՛ ստորագրող կողմերը, և՛ նրանց դաշնակիցները: Խորհրդահայ պատմագրության մեջ իշխող էր այն տեսակետը, որ դրա «ստորագրման իսկ պահից դաշնակցական կառավարությունը սկսեց խախտել այդ համաձայնագիրը»²: Ավելին, շրջանառվում էր նաև մեկ այլ մոտեցում, ըստ որի՝ «դաշնակցական կառավարությունը օգոստոսի 10-ի համաձայնագիրը խախտելով, երկրի ներսում տեռորի քաղաքականություն է վարում և բոլշևիկներին բռնաճնշումների ենթարկում»³: Խորհրդահայ պատմաբան Ս. Ալիխանյանի համոզմամբ՝ դաշնակցականները որոշում են մայիսյան ապստամբության ակտիվ մասնակիցների հետ հաշվեհարդար տեսնել և հենց օգոստոսի 14-ի գիշերը Ս. Ալավերդյանին, Բ. Ղարիբջանյանին և Ս. Մուսայելյանին Նորքի ձորում տանջամահ են անում⁴: Այս հանգամանքը հեղինակը դիտում է օգոստոսի 10-ի համաձայնագրի ոտնահարում: Մակայն նա հնարամտորեն շրջանցում է այն փաստը, որ մինչև բոլշևիկ գործիչների գնդակահարումը բոլշևիկները օգոստոսի 2-ին մահվան էին դատապարտել 14 դաշնակցական գործիչների, որոնց շարքում էին ՀՀ Խորհրդարանի անդամներ Ա. Շիրինյանը և Վ. Խորենին, ովքեր Ջանգեզուր էին մեկնել՝ ազդելու հայ բոլշևիկների վրա և գավառը փրկելու ավերից⁵:

Իհարկե սա օգոստոսի 10-ի համաձայնագրի խախտման հիմնավոր պատճառ չենք համարում, այլ կարծում ենք, որ այն զանց առնվեց, որովհետև խորհրդային ուժերը շարունակում էին համագործակցել կովկասյան թաթարների հետ: Խորհրդահայ պատմաբանները այս փաստը ևս անտեսել

¹ Խուրշուդյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 114:

² Խուրավերդյան Բ., նշվ. աշխ., էջ 103, Արզումանյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 321:

³ Սարգսյան Ե., նշվ. աշխ., էջ 26:

⁴ Տե՛ս Ալիխանյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 134-135:

⁵ Տե՛ս Յուշապատում Հ. Յ. Դաշնակցութեան 1890-1950, Բոստոն, 1950, էջ 528:

են. չէ՞ որ համաձայնագրի ստորագրման օրը խորհրդային ուժերը, միանալով ազերի խմբավորումների հետ, հարձակվել են Ակսիբարի շրջանում գտնվող հայկական զորքերի վրա և գրավել մի քանի հենակետեր: Իսկ օգոստոսի 12-ին, շարունակելով իրենց առաջխաղացումը, նրանք գրավել են մի քանի գյուղեր Ղարադաղի շրջանում¹:

Գ. Գալոյանի կարծիքով՝ օգոստոսի 10-ի համաձայնագիրը բավարարում էր Ռուսաստանի պահանջները, սակայն դրա խախտողը եղավ հենց ինքը՝ Ռուսաստանը: Որպես դրա օրինակ՝ հեղինակը նշում է Նախիջևանի գավառը քեմալականներին հանձնելու փաստը: Նա մեջբերում է կատարում նաև Լեգրանին ուղղված Չիչերինի գրությունից. «Մենք հարցում արեցինք Օրջոնիկիձեին՝ Շահթախթին և Սարիդամիշը մեզանից անկախ գրավելու թուրքերի ցանկության մասին: Դա պայմանագրի խախտում չի լինի, քանի որ մենք չենք պարտավորվել այդ տարածքները պաշտպանել թուրքերից»²: Սրանով հեղինակը ցույց է տալիս, որ Խորհրդային կառավարությունը տեղյակ էր և չխոչընդոտեց թուրքական զորքերի մուտքը Սարիդամիշ և Շահթախթի՝ պայմանով, որ «այդ գծից այն կողմ» թուրքերը չպիտի անցնեին:

Լ. Խուրշուդյանը նույնպես կարծում է, որ օգոստոսի 10-ի համաձայնագրի առաջին խախտողը Խորհրդային Ռուսաստանն էր, որը թեև դրանով Շահթախթը թողել էր ՀՀ-ին, իսկ այդ փաստաթղթի ստորագրումից մեկ շաբաթ անց՝ օգոստոսի 17-ին, որոշեց թուրքերի համար ճանապարհ բացելու նպատակով «սխալմամբ» գրավել այն³:

Ըստ էության, այս մտափոխությունը կատարվել է օգոստոսի 12-ից 13-ը Բաքվում տեղի ունեցած խորհրդակցության ժամանակ, որտեղ որոշել են փոխել Հայաստանի նկատմամբ մարտավարությունը և Հայաստանի կողմից դեպի Թուրքիա Ռուսաստանին ազատ տարանցման իրավունք տալու համաձայնություն ստանալ⁴: Այն է՝ պետք է հասնել այն բանին, որ Թուրքիան Շահթախթը և ընդհանրապես Նախիջևանի գավառը գրավելու համաձայնություն ստանար, ինչը օգոստոսի 10-ի համաձայնագրի բացահայտ խախտում էր: Փաստորեն այս համաձայնության կայացումից հետո ՀՀ-ի հետ պայմանագիր ստորագրելու և դեպի Թուրքիա տարանցիկ ուղու իրավունք ստանալու առնչությամբ խորհրդային կառավարության հետաքրքրությունը անկում է ապրում:

Հարկ է նշել, որ Լեգրանը ձգտում էր պահպանել իր ստորագրած համաձայնագրի պայմանները և այդ առիթով օգոստոսի 20-ին հեռագրում է Չիչերինին. «Եթե Դուք իսկապես հաղորդել եք Մերգոյին թուրքերի պահանջով Շահթախթը գրավելու անհրաժեշտության մասին՝ խախտելով

¹ ՀԱՍ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 607, թ. 29:

² Գալոյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 259:

³ Տե՛ս Խուրշուդյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 137:

⁴ Տե՛ս Զոհրաբյան Է., Նախիջևանյան հիմնահարցը, էջ 128:

խորհրդային կառավարության անունից օգոստոսի 10-ին Հայաստանի հետ իմ ստորագրած համաձայնագիրը, ինձ ուրիշ ոչինչ չի մնում անելու, քան խնդրելու Ձեզ և Կենտկոմին անհապաղ ինձ հետ կանչել: Նախիջևանի գավառի հանձնումը և Շահթախթի գրավումը քեմալականների կողմից օգոստոսի 10-ի համաձայնագրի բացահայտ խախտում է, ինչը հավասարազոր է Հայաստանի հետ խաղաղ հարաբերությունների խզման»¹:

Հեռագրից երևում է, որ Լեզրանը մտահոգված էր պահպանելու իր իսկ ստորագրած համաձայնագիրը և փորձում էր դրանում համոզել նաև Չիչերինին, սակայն խորհրդային կառավարությունը, տեղի տալով քեմալական Թուրքիայի պահանջին, համաձայնեց, որ թուրքերը գրավեն Շահթախթը և Սարիղամիշը՝ Նախիջևան մտած Կարմիր բանակի հետ կապ հաստատելու և օգնություն ստանալու նպատակով²: Չիչերինը փորձում էր արդարանալ՝ Լեզրանին հայտնելով, որ թուրքերի՝ Շահթախթը և Սարիղամիշը գրավելու ցանկությունը չէր կարող լինել պայմանագրի խախտում, քանի որ խորհրդային կառավարությունը չէր պարտավորվել այդ տարածքները պաշտպանել նրանցից³:

Այն, որ ՀՀ կառավարությունը հավատարիմ է եղել օգոստոսի 10-ի համաձայնագրի կետերին, վկայում է նաև ՀՀ զինվորական նախարարի գրությունը Ղափանի գործառնի ղեկավարությանը. «Ձինուրական նախարարը հրամայում է Ձեզ, տեղեկացնել Նժդեհին, որպես զի՝ համաձայն կնքուած զինադադարի, հաւաքէ իր զօրամասերը նոյնպէս եւ բոլոր ցանկացողներին, ու նախագգուշական միջոցները ձեռք առնելով անցնի մեր տերիտորեան, բերելով իր հետ ամբողջ զէնքերը»⁴: Կարծում ենք, որ զինվորական նախարարի այս գրությունը բավարար էր՝ եզրակացնելու, որ հայկական կողմը մտադրություն չունէր խախտելու համաձայնագրի կետերը: Բացի այդ, եթէ հայկական կողմը հնարավորություն ունենար ռազմական գործողությունները շարունակելու, ապա ոչ թէ այն կստորագրէր կամ կմտածէր համաձայնագրի կետերը խախտելու մասին, այլ պարզապէս այն չէր ստորագրի:

Այսպիսով, կարծում ենք, որ օգոստոսի 10-ի համաձայնագիրը փոխզիջում էր, ինչն ազդարարում էր կարճատև պատերազմի ավարտը: Հայաստանը, համաձայնելով Խորհրդային Ռուսաստանի կողմից Ղարաբաղի, Ջանգեզուրի և Նախիջևանի ժամանակավոր ռազմակալմանը, փոխարենը ստանում էր Շարուրի գավառը և իրավունք՝ շահագործելու Շահթախթ-Ջուլֆա երկաթուղին, ինչը կենսական մեծ նշանակություն ունէր: Ինչ-որ տեղ համաձայնագիրը կարող էնք դիվանագիտական հաջողություն համարել

¹ Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ., էջ 254:

² Տե՛ս **Զոհրաբյան Է.**, Նախիջևանյան հիմնահարցը, էջ 132:

³ Տե՛ս **Զոհրաբյան Է.**, 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմը և տերությունները, էջ 141:

⁴ **Գեորգեան Վ.**, Լեռնահայաստանի հերոսամարտը (1919-1921), Երևան, 1991, էջ 68:

Հայաստանի համար, քանի որ այս տարածքները ժամանակավորապես ռազմակալեց Խորհրդային Ռուսաստանը՝ առաջիկայում պայմանագիր ստորագրելու և դրանց կարգավիճակը հստակեցնելու համար: Կասկած իսկ չենք տածում, որ Հայաստանը ընդհանրապես շահագրգռված չէր խախտելու օգոստոսի 10-ի համաձայնագիրը, քանի որ նախ՝ բավարար ուժեր չունեի կոմերտը և երկրորդ՝ ձգտում էր հասնել իր անկախության ճանաչմանը Խորհրդային Ռուսաստանի կողմից: Թեև այն փաստը, որ Թիֆլիսի համաձայնագիրը վավերացվեց Սևրի պայմանագրի ստորագրման օրը, արդեն իսկ կասկածի տակ էր դնում այդ համաձայնագիրը իրականության վերածվելու հավանականությունը: ՀՀ կառավարությունը թերահավատորեն չի մոտեցել այդ համաձայնագրին: Դրա վկայությունն այն է, որ Ռուսաստանն ինքն էր ձգձգում ՀՀ հետ հաշտության պայմանագրի կնքումը, որը և խախտում էր օգոստոսի 10-ի համաձայնագիրը, քանի որ ինքը թույլատրեց դրանից դժգոհ Թուրքիային գրավել Շահթախթը և Սարիղամիշը: Չենք բացառում, որ այս քայլով Խորհրդային Ռուսաստանը ցանկանում էր ավելի ամրապնդել հարաբերությունները Թուրքիայի հետ:

Իսկ ինչ վերաբերում է այն հարցին, թե ինչ կարգավիճակում էր գտնվում Հայաստանի խորհրդայնացման հարցը հուլիս-օգոստոս ամիսներին, ապա պետք է նշել, որ դեռևս հուլիսի 30-ին ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի Քաղբյուրոյի նիստում քննարկվել էր Չիչերինի առաջարկը Հայաստանի խորհրդայնացման վերաբերյալ, որը ընդունվել էր հաջորդ օրը՝ հուլիսի 31-ին¹, սակայն այս անգամ ևս այն գործնական նշանակություն չունեցավ, քանի որ օգոստոսի 10-ի համաձայնագրով Խորհրդային Ռուսաստանը հետաձգում էր Հայաստանի խորհրդայնացումը, այն պատճառով, որ նրա տարածքներում քաղաքացիական պատերազմը շարունակվում էր: Քանի դեռ այն չէր ավարտվել, Վրանգելը պարտություն չէր կրել, Խորհրդային Ռուսաստանը չէր ցանկանում ձեռնարկել Հայաստանի և Վրաստանի խորհրդայնացումը: Փոխարենը ձգտում էր ժամանակ շահել և շոշափել այդ պետությունների տրամադրությունները:

Փաստորեն, Հայաստանի խորհրդայնացման առաջին փորձը չիրականացավ լեհական հարձակման, իսկ երկրորդը՝ Խորհրդային Ռուսաստանում դեռևս չավարտված քաղաքացիական կռիվների պատճառով, երրորդն արդեն անխուսափելի էր լինելու: Վրանգելի պարտությունից հետո իրավիճակը կտրուկ փոխվեց: Օգոստոսի երկրորդ կեսից իրադարձությունները զարգացան այլ ճանապարհով: Ձևավորված քեմալա-բոլշևիկյան դաշինքի շնորհիվ Խորհրդային Ռուսաստանը նպատակ ուներ նեղուցներից հեռացնել դաշնակիցներին: Հետզհետե օրակարգ էր մտնում Հայաստանի խորհրդայնացման հարցը, թեպետ հրապարակավ նման հարց դեռևս չէր դրվում:

---

¹ St' u Genocid arмян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества. Документы и комментарий. Ред. и сост. профессор Ю. Г. Барсегов, т. 2, ч. 1, М., 2003, с. 110-112:

Ара Азатян – Оценка армяно-российского соглашения 10 августа 1920 г. в армянской историографии

Подписанное 10 августа в 1920 г. в Тбилиси армяно-российское соглашение было многократно изучено в армянской историографии. Особенно в постсоветский период были опубликованы работы, в которых дается подробное описание и оценка этого соглашения. Несмотря на это, в существующей литературе нет единого мнения о сущности Тбилисского соглашения. Ряд вопросов, связанных с этим соглашением, в историографии интерпретировался и оценивался по-разному, и нашей целью явилось проанализировать и представить противоречивые взгляды на армяно-российское соглашение в армянской историографии.

Ara Azatyan – Evaluation of Armenian-Russian Treaty (August 10, 1920) in the Armenian Historiography

The Armenian-Russian Treaty, signed on August 10 in Tbilisi, was sufficiently studied in Armenian historiography. Especially in the post-Soviet period, works were published in which this Treaty was thoroughly elucidated and evaluated. Nevertheless, there is no unanimous opinion on the nature of the Tiflis Treaty in the existing literature. In historiography, some issues related to this Treaty were interpreted and evaluated in a different way, so our goal was to present and analyze the contradictory views of Armenian historiography on the Armenian-Russian Treaty.